

HALK BİLİMİ KURAMLARINDA EPİSTEMOLOJİK DÖNÜŞÜM

EPISTEMOLOGICAL TRANSFORMATION IN FOLKLORE THEORIES

Mehmet Emin BARS*

Öz

Bu çalışma son iki yüzyıldır sosyal ve beşerî bilimlerdeki gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan disiplinlerden biri olan halk biliminde ortaya çıkan kuramların epistemolojik yaklaşımlara göre genel bir değerlendirmesini yapmayı amaçlamaktadır. Öncesinde farklı disiplinler içerisinde bir alt bilim olarak görülüp ele alınan halk bilimi bu dönemden itibaren epistemolojik bir zemine oturtularak incelenmeye başlanmıştır. Halk bilimi kuramları ile sosyal ve beşerî bilimlerdeki epistemolojik yaklaşımlar arasındaki ilişkinin belirlenmesi, halk bilimi kuramlarının dayandığı temel paradigmların anlaşılması ve folklor ürünlerinin buna göre değerlendirilmesi önemlidir. Böylece halk biliminin oluştuğu felsefi zemin, sosyal ve beşerî bilimlerdeki yeri, toplumsal işlevi ve gelecekteki misyonu belirlenecektir. İncelemede halk bilimi kuramları metin ve bağlam merkezli olmak üzere iki ana başlık altında ele alınmış, bunların dayandıkları epistemolojiler belirlenmeye çalışılmıştır. Sonuç olarak halk bilimi kuramlarının iki temel epistemolojik yaklaşım tarafından şekillendirildiği görülmüştür. Halk bilimi kuramlarında XIX. yüzyıldan XX. yüzyılın ortalarına kadar olgucu epistemolojik yaklaşım, bu dönemden itibaren ise tarihselci epistemolojik yaklaşım benimsenmiştir.

Anahtar Kelime: Halk bilimi, sosyal bilimler, kuram, epistemoloji, paradigma.

Abstract

This study aims to make a general evaluation of the theories that emerged in folklore, one of the disciplines that emerged depending on the developments in social and human sciences in the last two centuries, according to epistemological approaches. Folklore, which was previously considered as a sub-science within different disciplines, has started to be examined on an epistemological basis since this period. It is important to determine the relationship between folklore theories and epistemological approaches in social and human sciences, to understand the basic paradigms on which folklore theories are based, and to evaluate folklore products accordingly. Thus, the philosophical basis on which folklore was formed, its place within social and human sciences, its social function and its future mission will be determined. In the review, folklore theories were discussed under two main headings, text-centered and context-centered, and the epistemologies on which they were based were tried to be determined. As a result, it has been seen that folklore theories are shaped by two basic epistemological approaches. In folklore theories, the positivist epistemological approach was adopted from the 19th century to the middle of the 20th century, and from this period onwards the historicist epistemological approach was adopted.

Keywords: Folklore, social and human sciences, theory, epistemology, paradigm.

GİRİŞ

İnsan çevresinde karşılaştığı nesnelere merak etmiş, onlar hakkında bilgi sahibi olmaya çalışmıştır. Akıl ve bilinç sahibi insan, varlıkları sahip olduğu farklı bilgi türleriyle anlar. Bilgi etkinliğinde insan özne/bilen, bilmeye çalıştığı varlıklar da nesne/bilinendir. Özne ile nesne arasındaki süreç bilme etkinliği, bunun sonucunda ortaya çıkan ürün de bilgidir. Bilgi özne ile nesne arasında kurulan bağdan meydana geldiğinden dolayı ancak özne tarafından bilinebilir. Çünkü nesneyi anlayan/algılayan öznedir. Bilme işleminde özne aktif, nesne pasif durumdadır. Özne kendisinin dışındaki varlıkları bilgi konusu yapabildiği gibi kendisini de yapabilir. Bilgi, taşıdığı özellikler ve elde etme yollarına göre “gündelik, dinsel, teknik, sanatsal, bilimsel, felsefi” gibi farklı türlere ayrılır. Bilimsel bilgi akılcı, yöntemli, sistemli, düzenli, tutarlı, geçerli, kanıtlanabilir, denenebilir, nesnel (objektif) olmasıyla formel, doğa ve insan bilimlerinin kaynağını oluşturur (Çüçen, 2013, s. 18, 23). Bu bilgi, insanoğlunun en son ulaştığı bilgi türüdür.

XIX. yüzyıl Avrupa’sında sanayide ortaya çıkan yeni gelişmeler/atılımlar toplumların sosyal, siyasal ve ekonomik bakımdan dönüşümlerini sağlamış, geleneksel bilgi ve kurumlar hakkında şüpheler doğmuş, geleneksel bilgiler sorgulanmaya başlanmıştır.

“Nüfusun hızla artması, işçilerin olumsuz çalışma koşulları, birbirlerinden hızla ayrılan toplumsal sınıflar, kentleşme, baş döndüren yeni teknolojiler, dinin kamusal hayatın içerisinden çekilmesi, uluslaşma sürecinde halkların idaresi ve kitlelerin giderek artan bir oranda siyasete katılmaları gibi meseleler... 19. yüzyıl boyunca Avrupa’nın değişmez temaları hâline gelmiş ve toplum bilimlerinin ortaya çıkışına/kurumsallaşmalarına zemin oluşturmuştur” (Tunç, 2022, s. 15).

Toplumsal hayatta ortaya çıkan problemlerin nasıl çözüleceği konusunda farklı yaklaşımlar belirmeye başlar. Sosyal ve beşerî bilimler yeni gelişmelere bağlı olarak görülen problemlere çözüm bulmak iddiasıyla ortaya çıkar.

Bilimsel kuram olguları açıklamak için kullanılan mantıksal/akılsal açıklamalar, test edilerek doğrulanmış bilgiler, olgular arasındaki ilişkiyi doğru biçimde açıklayan nesnel düşüncelerdir. Bilimsel kuramların genellenmesi sonucunda bilimsel yasalar meydana gelir. Bir bilimsel kuram olgular arasındaki ilişkiler genellendiğinde doğru sonuçlar veriyorsa o artık bilimsel yasadır. Doğa yasaları olarak da adlandırılan bilimsel yasa, insanın doğayı inceleyip aklını kullanarak elde ettiği yasalardır. Bu yasalar insandan bağımsız doğanın kendisinde bulunur (Çüçen, 2013, s. 124-125). Bilimsel yasalar dağınık biçimde görünen olgular arasındaki düzenli ilişkileri bulmaya çalışır.

Bu çalışmanın temel amacı son iki yüzyılda sosyal ve beşerî bilimlerdeki gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan disiplinlerden biri olan halk biliminin ürünlerinin derleme-değerlendirme yöntemlerinde yer alan epistemolojik yaklaşımların/bilimsel kuramların genel bir değerlendirmesini yapmaktır. Halk bilimi ürünleri uzunca bir süre farklı disiplinler tarafından kendi araştırma konularına ve amaçlarına uygun biçimde derlenip araştırılmasına rağmen XIX. yüzyıldan itibaren bir bilim anlayışı içerisinde epistemolojik bir zemine oturtularak incelenmiştir (Oğuz, 2013a, s. 15). Epistemolojik yaklaşımların bilim tarihi ile ilişkilendirilerek değerlendirilmesi halk bilimi kuramlarının anlaşılması için bir zorunluluk olarak görülmektedir. Böylece halk biliminin olduğu felsefi zemin, sosyal bilimlerdeki yeri ve toplumsal işlevi ortaya çıkacaktır. Amaçları ve yöntemleri farklı, zaman zaman birbiriyle çelişen halk bilimi kuramlarının epistemolojik tavırlarının yorumlanması bizlere halk bilimi paradigması hakkında bilgi verecektir.

Halk bilimi kuramları ile sosyal ve beşerî bilimlerdeki epistemolojik yaklaşımlar arasında bir paralellik görülmektedir. XIX. yüzyıldan itibaren parçalanmaya başlayan eskinin bütüncül yaklaşımının sonucunda bağımsızlıklarını ilan etmeye başlayan yeni disiplinler arasında yer alan halk biliminin benimsediği epistemolojik yaklaşım onun geleceğini biçimlendirecektir. Halk biliminin bağımsız bir bilim dalı olarak ortaya çıkışından itibaren iki temel epistemolojik yaklaşım tarafından şekillendirildiği söylenebilir. XX. yüzyılın ortalarına kadar var olan halk bilimsel kuramların olgucu epistemolojik yaklaşımı benimsedikleri, bu dönemden itibaren tarihselci epistemolojik tutuma doğru yöneldikleri görülür. Tarihselci epistemolojiye yönelim XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sosyal ve beşerî bilimlerdeki büyük dönüşümlerin neticesinde yaşanmıştır. Ortaya çıkan problemlere çözüm bulmakta zorlanan olgucu epistemolojiye güven azalmıştır. Dünyanın yeni sorunlarıyla baş edebilmek için yeni epistemolojik yaklaşımların denenmesi gerekmektedir.

Halk bilimi kuramları genel itibarıyla metin ve bağlam merkezli olmak üzere iki ana başlık altında incelenmektedir. Bu ana başlıklar altında çok sayıda halk bilimi kuramı ve bunların dayandığı paradigma bulunmaktadır. Bu paradigmlar “onları ortaya atan bilim adamlarının kendi kültürel, ekonomik ve en önemlisi de içinde yaşadıkları toplum ve dönemin siyasal bağlamlarına göre oluşturul[muştur]” (Ekici, 2021, s. 69). Halk bilimi kuramlarının dayandığı iki temel paradigma (metin ve bağlam/icra merkezli) eskiden teorik olarak kopuşu ifade eden farklı iki epistemolojik yaklaşımın sonucudur. “Her kavramsal ve bilimsel devrimde bakış açısı ve yöntemler değiştiği gibi, görülen dış dünya da bir ölçüde farklılaşmakta, farklı yorumlanmaktadır” (Kuhn’dan akt. Kuyaş, 2017, s. 19). Buna göre çalışmada halk bilimi

kuramları değerlendirilirken “metin” ve “bağlam/icra” merkezli olmak üzere iki temel paradigma esas alınacaktır.

XIX. yüzyıldan itibaren felsefe alanında bilim/bilgi kavramı etrafında yapılan tartışmalarda iki büyük felsefi yaklaşım ağır basmaktadır: Olguculuk (pozitivizm) ve tarihselcilik (historizm). Olguculuk klasik bilim anlayışı içerisinde, tarihselcilik ise modern bilim anlayışı içerisinde ele alınmaktadır. Bu iki felsefi yaklaşım insanlık tarihinin yakın dönemlerinde ortaya çıkmıştır. Onun öncesinde insanın neden-sonuç ilişkilerine ve bilimsel bir yöntemle dayanmadan sezgilerine, tecrübelerine dayalı ortaya koyduğu “gündelik bilgi”, insan ile yüce bir varlık arasında inanca dayalı olarak ortaya çıkan “dinsel/metafizik bilgi” türleri bulunmaktaydı (Çüçen, 2013: s. 20-21). Bu bilgiler dogmatik bilgilerdir. Bilgi/bilim, teleolojik ve metafizik evrelerden geçerek pozitivist/bilimsel evreye ulaşmıştır.

Halk bilimine bakıldığında ilk dönem çalışmalarının bir kısmının karşılaştırmalı/kültürlerarası yaklaşımları bir kısmının da ulusal yaklaşımları içerdiği görülür. XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın ortalarına kadar yapılan halk bilimi çalışmaları, disiplinin toplumun genel sosyal şartlarına bağlı olarak ortaya çıkan romantik/idealist/milliyetçi akımlarının etkisiyle daha çok ulusal ruhun uyanmasına yöneliktir. Bu ruh, dönemin sosyal ve beşerî bilimlerinin dayandığı temel paradigmayı oluşturur. Bu paradigma halk biliminin de ortaya çıkış sebebidir (Çobanoğlu, 2002, s. 29-30). İlk dönem halk bilim çalışmalarında millî şuuru ortaya çıkarıp ulusal bağımsızlık hareketini başlatma, yeni rejimin propagandasını yapma veya sömürgelerini daha iyi idare etme amaçlarına yönelik yapılan derleme faaliyetlerine uygun kuramlar benimsenir. Son yıllarda dünyada ve Türkiye’de yapılan halk bilimi çalışmalarında olgucu epistemolojiden tarihselci epistemolojiye doğru bir dönüşüm yaşanmaktadır. Bu değişimler ele alınan konuların değerlendirilmesinde yeni bakış açılarını getirmiş, çalışmalardan daha kapsayıcı sonuçların elde edilmesini sağlamıştır. Bilgi üretim süreçlerinde kullanılan epistemolojik yaklaşımlar bilginin yapısını ve değerini doğrudan etkiler. Doğru olmayan epistemolojik yaklaşım modellerinin kullanımı yanlış, eksik, sahte bilgilerin üretilmesine sebep olur. Halk bilimcinin araştırmasında kullanacağı ontolojik ve epistemolojik yaklaşım, kuramsal çerçeveyi doğrudan belirler. Belirlenen kuramsal yöntem elde edilecek kültürel gerçekliği şekillendirir. Bu bakımdan halk bilimciler konu ve amaca uygun doğru bir kuramsal çerçeve belirlemelidir.

Erken dönem halk bilim kuramları olarak kabul edilen J. Grimm’in “Mitolojik Teorisi”, A. Kuhn’un “Mitlerin Meteorolojik Gelişimi Teorisi”, M. Müller’in “Güneş Mitleri Teorisi” ile T. Benfey’in “Kültürel Ödünçlenme Teorisi” metin merkezli kuramlardan önceki dönemlerde meydana gelen, temel paradigması “köken arayışları” olan yaklaşımlardır. Bu teoriler soy

birliğine dayalı ortak bir kökenden meydana gelen benzerlik ve farklılaşmaları bulmaya çalışır. İlk üç teori kültürel unsurları tek bir nedene dayalı olarak açıklamalarından dolayı “dogmatik” bir yapıya sahipken, son teori çoklu kültürel kökene dayanır (Çobanoğlu, 2002, s. 99-110). Halk bilimi kuramlarının dayandıkları paradigmlar belirlenirken bilim felsefesi tarihinde halk bilimiyle aynı dönemde ortaya çıkan iki farklı bilimsel yaklaşıma göre değerlendirmeler yapılacaktır: 1. Klasik Bilim Anlayışı/Olguculuk 2. Çağdaş Bilim Anlayışı/Tarihselcilik. Erken dönem halk bilimi kuramlarının gündelik/dinsel/metafizik bilgi ve dogmatik nitelikleriyle sahip oldukları anomali¹, onları bu iki epistemolojik yaklaşımın dışına itmektedir.

1. Klasik Bilim Anlayışı: Olgucu (Pozitivist) Epistemoloji ve Metin Merkezli Halk Bilimi Kuramları

Pozitivizm çoğunlukla Fransız filozof Auguste Comte ile başlatılmasına rağmen kökeni Eski Yunan felsefecilerine, III. yüzyıl düşünürü Sextus Empiricus’a, İngiliz filozof Francis Bacon’a götürülebilir. XV-XVI. yüzyıllarda Rönesans ve Reform hareketleri, XVIII-XIX. yüzyıllarda özellikle İngiltere, Fransa ve Almanya’da ortaya çıkan Aydınlanma, Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi toplumsal değişimlerle beraber pozitif düşüncenin gelişimini sağlar. Pozitivizm gerçek bilginin kaynağını doğa bilimleri olarak kabul eder ve metafizik, sezgisel, dogmatik bilgiyi hayal mahsulü olduğu düşüncesiyle bilimsel etkinlik alanının dışında tutar (Ballıkaya, 2015: 89-90). Bacon “Novum Organum” adlı eseriyle tümevarımsal-deneysel yöntemi savunarak Aristoteles’in bilimsel yönteminin tahtını sallayan yeni bir bilimsel yöntem önerir. Ona göre bilimsel yöntemin ilk gereği doğa filozofunun kendisini önyargı ve eğilimlerinden arındırmasıdır. Doğayla ilgili araştırmalarda sistematik deneysellik kullanılmalıdır. Bacon’ın yönteminde iki temel özellik vardı: Adım adım ilerleme gösteren tümevarımlar ve dışarıda bırakma yöntemi (Losee, 2012, s. 77-79). Bacon doğa yasalarının bulunmasını ve doğanın kontrol altına alınarak insani amaca hizmet etmesi gerektiğini düşünüyordu. Pozitivizm Comte’un “Cours de Philosophie Positive” (Pozitif Felsefe Kursları) adlı eseriyle sistemli hâle getirilir. Comte’un düşünceleri Bacon’un çalışmalarını geliştirerek klasik/pozitivist bilim anlayışının temellerini oluşturur. Comte’a göre insanlık teolojik ve metafizik evreden sonra bilimsel/pozitif evreye girer. Pozitif evrede gözlem ve deneyden yola çıkılarak olgular arasındaki düzenli ilişkiler yani varlıkların yasaları keşfedilmeye başlanır. Olgular rasyonel

¹ “Geçerlikte olan paradigmaya uygun olmayan ve uygun hale getirilmekte de güçlük çekilen veriler bütünüdür. Anomali, iktidardaki paradigmanın çözemediği, açıklayamadığı ya da doğrulayamadığı örneklerdir” (Çüçen, 2013: 184).

öngörü düzeyinde tümevarım düşünce biçimi ile açıklanır. Comte'un bu düşünceleri bilim felsefesini derinden etkileyecek ve “olguculuk/klasik pozitivizm” olarak adlandırılacaktır. Klasik pozitivizm Avusturyalı fizikçi Ernst Mach ile mantıksal pozitivizme kayar. Mach olguların arkasında var olduğu iddia edilen ancak deneyle gösterilmeyen durumları kabul etmez. Mach'ın olgucu anlayışı “Vienna Çevresi” olarak adlandırılacak olan yeni pozitivist düşünürler tarafından geliştirilir, olguların açıklanmasında matematiksel mantık benimsenir, metafizik türündeki önermeler bilimin dışına itilir (Çüçen, 2013, s. 150-152). Mantıkçı pozitivizm bilimi mekanikleştirmesi, birikimsel, nesnel ve rasyonel bir süreç olarak kabul etmesi, insanı dışlaması bakımından çeşitli eleştirilere maruz kalır.

Klasik bilim anlayışı bir bilim ideolojisi olan pozitivizm etrafında şekillenmiştir. Klasik bilim anlayışına göre insandan bağımsız bir nesnel gerçeklik/olgular vardır. Nesnel gerçeklik bilimsel olarak betimlenebilir ve açıklanabilir. Bilim insanın inanç ve fikirlerinden bağımsız rasyonel bir etkinliktir, bundan dolayı tarafsız ve objektiftir. Bilim olguların nedenlerini geneller, bu özelliğiyle de evrenseldir. Bilim herkesin aynı sonuçlara ulaştığı bir faaliyettir. Klasik bilim anlayışında olgular gözlem ve deneyle elde edilir, tümevarım yöntemiyle genel yargılara ulaşılır. “İndüksiyon/indüktif mantık” adı verilen bu yöntemle tek tek olgu ve nesnelere gözlem ve deneyinden hareketle sınıfın tümünü kapsayıcı genellemelere varılır. Bu işlem dört aşamada gerçekleşir. Birinci aşamada gözlem ve deney sonucunda araştırılacak nesne/olgu hakkında bilgi/veri toplanır. İkinci aşamada bu veriler sınıflandırılır, çözümlenir, diğer olgularla karşılaştırılarak yorumlanır, tümevarım ile genele varmaya, kuram ve yasa geliştirilmeye çalışılır. Üçüncü aşamada açıklayıcı genelgeçer ilkelere ulaşılır. Son aşamada ise tündengeline geçilir. Bu aşama bir anlamda elde edilen kuram ya da yasaların doğrulandığı, gerekçelendirildiği aşamadır. Böylece klasik bilim anlayışı başladığı olguya geri döner (Yıldırım, 1991, s. 71-72; Özlem, 2008a, s. 47; Çüçen, 2013, s. 130-131). Klasik bilim anlayışı bu özellikleriyle kural/yasa koyucu bir yöntemle sahiptir. Bilimsel teoriler için belli standartlar teklif eder.

Olgucu epistemoloji kaynağını doğa bilimlerinden alır. Doğa bilimleri olgusal ve deneysel özelliğe sahiptir. Doğabilimsel ifadeler sentetik yapılarıyla bilgi değeri taşıyan tek önermelerdir (Özlem, 2008a, s. 22). Olgular arasındaki ilişkiler neden-sonuç bağlantısına göre açıklanır. “Nedensellik ilkesi doğa bilimlerinin genel, kesin, tümel ve doğru yasalara erişmesinin en önemli temelidir” (Çüçen, 2013, s. 24). Doğada bulunan varlıklar belli bir düzen içerisinde hareket ettiklerinden temel amaç doğanın egemen/temel yasalarının bulunmasıdır. Gözlem ve deneyle ulaşılan temel yasalarla varlıklar anlaşılmaya çalışılır, elde edilen sonuçlar tümevarım

yöntemiyle genelleştirilir. Olguculuğun doğada kendiliğinden oluşan yasalarına karşı tarihselcilikte insan tarafından meydana getirilen kurallar (kültür) bulunur.

Halk bilimi kuramları metin ve bağlam merkezli olmak üzere farklı paradigmalara sahip iki ana başlık altında incelenmektedir. Paradigmalarındaki farklılık “halk” kavramının tanımından folklor ürününü inceleme/yorumlama yöntemlerine kadar geniş alanda görülür. Tarihî-Coğrafi Fin Kuramı, Tarihi Yeniden Kurma Kuramı, Evrensel Halk Bilimi Teorisi, Psikoanalitik Halk Bilimi Kuramları, Mit-Ritüel Halk Bilimi Kuramı, Tarihî-Kültürel Halk Bilimi Kuramı, Biyolojik Halk Bilimi Kuramı, Seçkin Kültürün Dibe Batması Kuramı, İdeolojik Halk Bilimi Kuramları, Kültürlerarası Çaprazlama Yöntemi, Yığın Kültürü Kuramı, Yapısal Halk Bilimi Kuramları belli başlı metin merkezli kuramlardır. Metin merkezli halk bilimi kuramları paradigmasına göre halk okuma yazma bilmeyen, toplumsal tabakanın alt sıralarında yer alan insan topluluğudur. Geçmişe ait, geleneksel kültür unsurları olarak görülen folklor derlenmesi, toplanması gereken bitmiş tamamlanmış ürünlerdir. Bu özellik metin merkezli kuramları art süremliliğe bir çalışmaya yöneltir. Araştırmalar sözel kültür ortamından derlenen malzemelerin yazıya aktarılan ölü metinleri üzerinde katı ve donmuş bir tür anlayışına göre yapılır. Belli özellikleri tespit edilen türe uymayan örnekler bozulmuş olarak kabul edilir, metni yeniden kurma yöntemine başvurulur. Araştırmaya konu edinen metinler halktan/bağlamından yani yaratıcı/aktarıcılardan yalıtılarak ele alınır. Metin tahlillerinde temalar ön plana çıkar; motif, epizot, kahraman biyografilerine yönelik yapılar belirlenmeye çalışılır (Çobanoğlu, URL-1). Metin merkezli halk bilimi kuramlarında ilk safhada derlenen metinler “edebiyat tarihi” mantığıyla metin kurma, motif mukayesesi, sanatçıların biyografilerinin tespiti esasına dayanır.

Metin merkezli kuramların bir bölümü halk anlatılarının ortak özelliklerini/temel yapılarını bulmaya çalışır. Axel Olric’in “Halk Anlatılarının Epik Yasaları”, Antti Aarne’nin “Masalların Tip Kataloğu”, Stith Thompson’un “Motif İndeksi” özellikle sözlü anlatıların ortak yapılarını belirlemeye yönelik denemelerdir. Richard M. Dorson’un (2011, s. 18) Tarihî-Coğrafi Fin Kuramı’nın folklorcusunun dikkatini anlamın felsefi ve metafiziksel sorunlarından gerçeğin deneysel sorunlarına yönelttiği; üslubun, sanatkarlığın, yaratmanın, ulusal kültürün, toplumsal bağlamın ve bireysel dehanın dikkate alınmadığı yönündeki düşünceleri, metin merkezli kuramların da temel paradigmasını yansıtır. Metin merkezli kuramlarda halk bilimi malzemelerinden yararlanılarak tarihin bilinmeyen dönemlerine ait bilgiler elde edilmeye çalışılır. İnsan tabiatı ile kültürün gelişme dönemleri arasındaki benzerliğe dikkat çekilir, ilkel ile uygar toplumlar arasındaki kültürel benzerlikler bulunur. Folklorik malzemeler psikanalist çözümlenmelere tabi tutulur. Bu durum sonuçları denetlenemez açık uçlu yorumlar ortaya

çıkartır. Halk anlatıları ile ritüeller arasındaki ilişkiler araştırılır. Bu kuramlar yaşanan zamana dair malzemeleri geçmişini yeniden kurmak amacıyla değerlendirir. Bazen halk bilimi manipüle edilir, geniş halk kitlelerini etkilemek amacıyla ideolojilerin/politik görüşlerin aracı hâline getirilir. Metin merkezli kuramların en fazla eleştirilen özelliği folklor ürünlerinin sosyal bağlarını, sanatsal formlarını ihmal etmeleri, bireysel yaratıcılığı dikkate almamaları, halktan kopuk ölü metinler üzerinde çalışmalarınıdır.

Metin merkezli kuramlarda yapısal halk bilimi kuramları yaygın biçimde kullanılmıştır. Yapısalcı kuramlar halk bilimi türlerini evrensel modellere ve formüllere indirger, içerik ve yapı tipolojisini belirlemeye çalışır. Johann Georg von Hahn, Otto Rank, Lord Raglan, Eric Hobsbawm halk anlatılarındaki kahramanların ortak kalıbını, biyografik profilini; Vladimir Propp halk masallarının ortak yapısını; Claude Levi-Strauss mitlerin derin yapısını ortaya koyan modeller oluşturur. Ferdinand de Saussure'den Algirdas Julien Greimas'a kadar yetişen yapısalcılarda ortak bazı nitelikler görülür. Buna göre her nesne kendi başına kendisi için incelenir. Yapı bütünsel bir özelliğe sahiptir. Bu bütün, öğelerin toplamından fazladır. Öğelerin tek başlarına bir değeri yoktur, dizgede yer aldıkları için değerlidir. İşlev dizgede önemlidir ve her olgu bir dizgeye dayandırıldığından nesne eş süremliliği içinde değerlendirilir. Buna bağlı olarak da köken, gelişim, etkileşim gibi art süremsel sorunlara nesnenin bir çözümlenmesi yapıldıktan sonra, buna uygun yöntemler geliştirilebildiği ölçüde yer verilir. Yapıda öğeler arasında bir uyum/denge vardır. Bir ögenin değişmesi dizgeyi de değiştirir. Karşılıklı bağıntılardan oluşan bir yapının anlaşılması tarihsel bir açıklama gerektirir. Ancak yapısalcılar genellikle tarihsel boyutu göz ardı ettikleri görülür (Onart, 1973, s. 235-236; Yücel, 2020, s. 18). Yapısalcılar bir olguyu kendi içinde özerk bir yapı olarak görüp dıştan incelemelere karşı çıkarlar. Nesnelere tek başlarına değil bütünle bağlantısına göre incelenir. Temelde dil bilimi çalışmalarından esinlenerek belli bir bölge veya anlatı grubundaki yapıyı formüleştirmeye çalışan yapısalcı yöntemler, “bir tür halk edebiyatı yaratmaları grameri” oluşturur (Ekici, 2021, s. 91). Meydana gelen bu yapılar karşılaştırmalı metin incelemelerinde kullanılarak halk bilgisi yaratmalarının gelişimi ortaya konulmaya çalışılır.

Bilgi kuramında bir deneye bağlı olmadan, mantıksal yoldan elde edilen bilgi “apriori/önsel”; bir deneyden sonra elde edilen bilgi “aposteriori/sonsal” bilgi olarak adlandırılır. Apriori bilginin doğruluğu veya yanlışlığı duyulara, zaman ve mekâna bağlı değildir. Bu bilgi “tüm koşullar, durumlar, zamanlar ve mekânlar içinde evrensel bir doğruluğa sahiptir. Kısaca, apriori bilgi tüm olanaklı ve gerçek dünyalarda doğru, zorunlu, kesin ve evrensel bilgidir” (Çüçen, 2013, s. 46). Metin merkezli kuramlarda halk anlatılarının ortak özelliklerini/temel yapılarını

ortaya çıkarmaya, bir anlatı grubundaki yapıyı formülleştirmeye dayanan çalışmalarda elde edilen bilgi türü apriori bilgidir. Belli anlatı yapıları üzerinden elde edilen sonuçların tüm koşul, zaman ve mekânlarda geçerli olacağını iddia eden yapısal çalışmalarda evrensel bilgiye ulaşmak hedeflenir. Özellikle ortak evrensel yasalara² ulaşmayı amaçlayan metin merkezli kuramlarda olgucu (pozitivist) epistemolojinin tümevarımsal matematiksel mantığı görülür.

Olgucu epistemoloji ile metin merkezli halk bilimi kuramlarının yukarıda verilen genel nitelikleri incelendiğinde; olgucu epistemolojinin gözlem ve deneyden yola çıkılarak olgular arasındaki düzenli ilişkileri yani varlıkların yasalarının keşfedilmesi, kural/yasa koyucu niteliği, yasalardan tümevarım yöntemiyle genel yargılara ulaşılması, olguların incelenmesinde belli standartların teklif edilmesi, insandan/halktan bağımsız bir nesnel gerçekliğe kavuşmaya çalışılması, bilginin birikimsel ve rasyonel bir süreç olarak görülmesi, sonuçların herkes için aynı olacağı düşüncesi, tarafsızlık ve objektiflik iddiası aynı zamanda metin merkezli halk bilimi kuramlarının dayandığı temel paradigmalardır. Metin merkezli kuramların bir olguyu kendi içinde özerk bir yapı olarak görüp dıştan incelemelere karşı çıkması, gerçeğin deneysel sorunlarına yönelmesi, toplumsal bağlamın ve bireysel dehanın dikkate alınmaması, art süremliliğin bir çalışmanın benimsemesi, tarihsel boyutun göz ardı edilmesi benzer biçimde olgucu epistemolojinin genel nitelikleriyle örtüşmektedir. Bu bakımdan metin merkezli halk bilimi kuramları ontolojisini olgucu (pozitivist) epistemoloji üzerine inşa etmiştir.

Halk biliminin metin merkezli kuramları arasında gösterilen Arnold Van Gennep'in "Biyolojik Halk Bilimi Kuramı" bağlamsal kuramların habercisidir. Van Gennep halk biliminin kaynağının tarihsel malzemedен önce insanın içinde yaşadığı sosyokültürel çevrenin/bağlamın alınması gerektiğini düşünerek kendisinden önceki bütün halk bilimi kuramlarını reddeder. Ona göre halk bilimi ölü malzeme yerine yaşayan olguları incelemelidir (Çobanoğlu, 2002, s. 170-173). Olguculuk, Aydınlanma Dönemi'nin metafiziği dışlayan/yok sayan yaklaşımı sayesinde geniş bir taraftar bulur. Genel olarak sosyal ve beşerî bilimlerde özelden halk bilimine XX. yüzyılın ortalarına kadar etkisini sürdüren olgucu yaklaşım yavaş yavaş yerini tarihselci yaklaşıma bırakır.

² "Olgucu kuram, onaylama yani doğrulamayı olanaklı olduğu kadar test etme sayısı ile doğru orantılı olarak kabul eder. Fakat ne kadar çok test ile doğrulamayı güvenilir kılmaya çalışsalar da hiçbir zaman evrensel içerikteki doğruluğa yetecek sayıda test yapılamaz. Doğrulama her zaman eksik ve kuşku olacaktır. Buna karşılık tek bir onaylamayan ya da doğrulamayan örnek gösterildiğinde, tündengelimsel olarak genellemenin yanlışlığı ortaya konulacaktır" (Çüçen, 2013, s. 170-171).

“Köklerini esasında tarihselci düşünceden alan ve ontolojisini romantizm üzerine inşa eden halk bilimi disiplinin; bu anlamda antropoloji ve tarihle birlikte olgucu tutuma itiraz etmesi gerekirken; Anglo-Amerikan dünyayı etkisi altına almış olan pozitivistlere en az onlar kadar ‘esir düşmesi’ esasında oldukça şaşırtıcıdır” (Tunç, 2022, s. 18).

Ancak olgucu tutumun XIX. yüzyıldan XX. yüzyılın ikinci yarısına kadar bütün sosyal ve beşerî bilimleri etkisi altına aldığı düşünüldüğünde halk biliminin diğer disiplinlerle benzer teorik modelleri taşımasına şaşırılmamalıdır.

2. Çağdaş Bilim Anlayışı: Tarihselci (Historizm) Epistemoloji ve Bağlam/İcra Merkezli Halk Bilimi Kuramları

İnsanoğlunun ilkelikten toplumsallığa geçmesi, mantıksal düşünme alışkanlığını kazanması ve olgucu epistemolojiden tarihselci epistemolojiye yönelişi uzun zaman ve çabalar sonucunda gerçekleşmiştir. Toplumsallaşan ve mantıksal düşünmeyi öğrenen insanın kendisi ve doğa ile ilgili ilk tasarımları mitolojiktir. Mitolojik tasarımda nesneden ziyade onun insan üzerinde bıraktığı sevinç, korku, endişe, heyecan gibi duygusal izlenimler vardır. Her nesne sahip olduğu gizil/kutsal güçle insan hayatını olumlu veya olumsuz biçimde etkilemektedir. İnsan doğadaki nesne ve olayları kendi duygularından bağımsız biçimde değerlendirmeye başladıktan sonra bilimsel düşünce başlar. Bundan sonra doğa, insan duygularından bağımsız biçimde yorumlanır (Özlem, 2012, s. 164-165). İnsanı mitolojik düşünceden olgucu yaklaşıma götürecek bu tasarımda onun duygusal-tinsel özelliği dışlanmış, doğaya yabancılaştırılmıştır.

Klasik/olgucu yaklaşımın bilimi aşırı rasyonelleştirmesi, bilimin etkinlik alanını çeşitli yasalarla sınırlandırması, teknolojik gelişmeler sonucunda ortaya çıkan birçok yeni problemin çözümünde yetersiz kalması XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren eleştirilmesine neden olmuştur. Klasik bilim anlayışının sorunları yeterince çözemediğinin farkına varılmıştır. Bilime aşırı değer verilmesi onu âdeta mitleştirmiştir. Klasik bilim anlayışının yetersizliğinin görülmesi çağdaş bilim anlayışının doğuş zeminini yaratır. Çağdaş bilim anlayışına göre bilim sanıldığı kadar düzgün doğru olarak ilerleyen, rasyonel bir faaliyet alanı değildir. Bilim insandan/toplumdan da ayrı değildir. Göreli ve değişken bir özelliğe sahip bilimde nesnel gerçeklik tartışmaya açıktır. Bilimin sabit bir yapısından söz edilemez, farklı bakış açıları olanaklıdır. Bilimde tek yöntemden ziyade çok sayıda alternatif yöntem bulunur (Çüçen, 2013, s. 131-132). Düşüncedeki bu değişim tarihselci epistemolojiyi yaratır. Yeni epistemolojide gerçekliklerin insandan bağımsız bir biçimde algılanamayacağı kabul edilir. İnsanların düşünceleri ve tavırları doğada yer alan varlıklar gibi sabit ve genel yasalara göre şekillenmez. Bundan dolayı nedensellik ve temel yasaların varlığı kabul edilmez. Temel amaç insan davranışlarını anlamaktır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere halk bilimi ontolojisini romantizm üzerine inşa etmiştir. Romantikler sanatçının insan ruhunun yüceliklerini temsil ettiğini düşünmüşlerdir. Tüm sanatlar, içerisinde bir ruh taşır. Sanat eserinin saf hâline erişmek için sanatçının el değmemiş saf ruh hâline dönülmelidir. Bir sanat eserinin anlaşılması sanatçının niyetinin anlaşılmasına bağlıdır. “Zamanın ruhu” romantik tarih yazımının anahtar kavramlarından biridir (Bauman, 2017, s. 31-33). Böylece romantikler nesnelere tinsel/ruhsal kökenlerine doğru bir yolculuğa girer. Bu yolculuklarında tarihsel bir perspektif kullanırlar. Anlamamızı bulanıklaştıran şey, olguların doğal bağlarından uzaklaşmamızdır. Friedrich Schleiermacher’ın “psikolojik yorumlama” şeklinde adlandırdığı “her şeyden önce, bir eylemi yaşamın bütünselliği içinde bir öge olarak ele almak” (Bauman, 2017, s. 39) yaklaşımı tarihselci epistemolojinin habercisidir. Anlama/yorumlama ile doğa bilimcilerin ulaşamayacağı bilgilere ulaşılabileceğine dair düşünceler ağırlık kazanmaya başlar.

Comte’un sosyal bilimlerin temelini oturttuğu sosyoloji disiplini anlayışını eleştiren Immanuel Kant, Georg W. F. Hegel ve Karl Marx gibi Alman felsefecileri, doğal gerçeklik-tinsel gerçeklik ayrımını ortaya koyarlar. Buna göre tarihsel bir birikime dayanan tinsel gerçeklikle insan, doğayı ve toplumu algılar. İnsan bilgisi tarihsel birikime bağlı olarak ortaya çıkan değişik dünya görüşlerine dayanır. Bununla beraber Wilhelm Dilthey ile “Alman Tarih Okulu” mensuplarının (Niebuhr, Ranke, Mommsen, Droysen vd.) doğa bilimleri eleştirileri tarihselci bilgi görüşünün kaynaklarından birini oluşturur. Alman Tarih Okulu, tarihsel olguların kendine özgülüğünü/tekilliğini kabul eder. Bir tarihsel olgunun anlamı kendi gelişim bağlamı içerisinde değerlendirilmelidir (Dilthey, 1999, s. 13). Dilthey tarihsel/toplumsal konuları ele alan bilimleri “tin bilimleri” olarak tanımlar ve doğa bilimleri ile tin bilimlerini iki farklı bilim grubu olarak ayırır. Doğa bilimleri doğal olaylar arasındaki olguları açıklayıp değişmez ilişkilerini/yasalarını açıklarken; tin³ bilimleri öznel anlama konusu olan ideleri, değerleri, normları, bunların anlamlarını ele alır. Bu unsurlar tarihsel birikim olarak insan hayatını biçimlendirir (Özlem, 2008a, s. 38-40). Doğanın bilimsel yöntemleriyle insan eylemlerinin anlaşılacağı düşüncesi epistemolojik bir değişimin, olguculuktan tarihselciliğe geçişin işaretlerini taşır.

Tin bilimlerinde araştırmacının sahip olduğu değerlerin bilgiyi yönlendirdiği, gerçekliğin bulunulan dönemin değerlerine göre yeniden biçimlendiği, görecelikten/seçicilikten kaçınmanın olanaksızlığı bilimin/bilginin tarihe/zamana bağlı olduğunu gören yeni bir

³ Kavram kaynağını Alman idealizminin spekülatif tarih ve kültür anlayışından alır. Birçok düşünür tarafından metafizik anlamından ziyade “kültür” kavramının karşılığı olarak kullanılmıştır.

epistemolojinin temel yaklaşımını taşır. Tin bilimleri, doğa bilimlerinin nesnel gerçekliği elde etme yerine, insanlar tarafından nesnelere yüklenmiş olan edimleri, yönelimleri ve anlamları ortaya çıkarmayı amaçlar. Gerçekliği değil, anlam taşıyanı bilmek ister (Rothacker, 1990, s. 15). Tin bilimlerinin yaratıcı eylemlerden oluşmaları her eylemin diğerinden farklılığını ortaya çıkarır. Tin bilimleri yaratıcı yaşam içinde meydana gelen anlamları bulmaya çalışır. Yaratıcı yaşamın sürekli değişen yapısı, buna bağlı oluşan anlamların da sürekli değişmesini sağlar (Rothacker, 1990, s. 92-93). Tin bilimlerini doğa bilimlerinden ayıran en önemli özellik kültürün somut yapısına yönelmesidir.

Dilthey'in "...bilginin temeli bilgi-kuramsal değil, tarihseldir. Bilgi her tarihsel dönem ya da süreçte, o tarihsel dönem ya da sürecin yaftasını oluşturan tinselliğin, yani tarihin de bir ürünüdür." (Özlem, 2008a, s. 42) ifadeleri yeni epistemolojiyi açıklar. Dilthey'e göre insan düşüncesinden/emeğinden çıkmış her şey, tarihin birliktelik ortamında oluşmuş ve her dönemde de değişikliğe uğramaktadır. Toplumsal/tarihsel olguların anlamlandırılmasında insanın doğasından kaynaklanan psikofizik yaşam göz önünde bulundurulmalıdır (Dilthey, 1999, s. 26-28). Dilthey istatistiksel düzenliliklerin nesnel bilgisi ile tinsel olguların kavranamayacağını düşünür. Her bir olgu özgündür, genel bir yasaya bağlanamaz. Onu anlamak için özel alanına girmek gereklidir. Dilthey'in özel alandan kastettiği şey, dar anlamda birey geniş anlamda toplumdur (Bauman, 2017, s. 50). İnsan eylemlerini anlamak için fiziksel gözlem yetersizdir, bu eylemlerin nedenleri durumundaki anlamı (inanç, norm, değer vd.) bulmak gerekmektedir. İnsan eylemlerini doğal nedenlerle birlikte tinsel nedenler yönlendirir. Tinsel nedenler de bizzat tarihin ürünüdür. Dilthey'den sonra Yeni Kantçı "Heidelberg Okulu" ana çizgileriyle tarihselci yaklaşımı benimseyerek yeni açıklamalar getirir. Örneğin okulun temsilcilerinden Wilhelm Windelband bilimleri "nomotetik" (yasa koyucu) ve "idiografik" (özgül olanı anlayıcı) şeklinde iki grupta inceler. Windelband'ın öğrencisi Heinrich Rickert ise doğa bilimleri ile tarih bilimlerini iki ayrı bilim tipinden ziyade ilgi ve amaçları bakımından genelleştirici ve bireyselleştirici olmalarıyla ayrıldığını iddia eder (Özlem, 2012, s. 116-117). Bu düşünceler temelde Dilthey'in yaklaşımından farklı değildir.

Tarihsel yaklaşım insan eylemlerini yönlendiren anlamlar üzerinde durur. Ancak anlam ile eylemler arasında zorunlu bir bağ yoktur. Bir insanın bir kurala göre hareket etmesi bir olasılıktır. İnsan hayatında inanç ve ilkelere aykırı birçok eylem vardır. Eylemlerle ilkeler arasındaki uyum bilimsel değil, ahlaki bir sorundur. Bilim ilkelerle eylemler arasındaki ilişkiyi belirlemeye çalışır. Tarihçi ilkelerle eylemler arasında oransal bir tutarlık olduğunu kabul eder, yaygın kabul görmüş anlamlar üzerinden açıklamalar yapar (Özlem, 2012, s. 128). Her tarihsel

dönemin kendisine özgü zorunlu belirleyicisi vardır. Bir önceki dönemin zorunlu belirleyicisi belli değişimlerle sonraki dönemlerde varlığını devam ettirebileceği gibi yeni dönemin yeni belirleyicileri de görülebilir. Bu bakımdan tarihselcilikte determinist bir nedensellikten söz edilemez. Tarihsel olayların karmaşık yapısı ve geçmişle ilgili bilgilerimizin sınırlılığı zorunlu olarak yorumlamayı getirmektedir. Tarihsel ve toplumsal olgular arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. İkisinden birinde ortaya çıkan gerçeklik olgusu diğeriyle tamamlanmadığı sürece ortaya çıkan sonuç soyut ve parçalı kalır (Goldmann, 1998, s. 24). Doğa bilimlerinin genel yasalar şeklinde tekrar eden olgularına karşın tarihsel olaylar bilinçli eylemleri içerir. Tarihselci yaklaşımda “insan eylemlerini değer, norm, kural, ahlaksal, estetik, dinsel, politik inanç vb. motiflere göre ele almak, bu motifleri eylemlerin nedeni olarak görmek esastır” (Özlem, 2008b, s. 145). İnsanın bilgileri ve ilgileri zamana göre değişmektedir. Aynı dönemde aynı konularla ilgili farklı bilgilerin varlığı bilimsel bilginin değiştirilebilir/eleştirilebilir olduğunu gösterir. Bilim insanlarının yorumlarına göre şekillenen tarihsel yaklaşımda belli bir dönemin bütünsel olarak algılanmasını sağlayan düzenleyici formlar yerine bir olgunun bir defalığı/teklifi/biricikliği kabul edilir.

Halk biliminde İşlevsel Halk Bilimi Kuramı, Sözlü Kompozisyon Teorisi ile Performans (İcra/Gösterim) Teorisi bağlam merkezli kuramlardır. Metnin anlaşılması için onun yaratıldığı ortamı anlamının gerekliliğini vurgulayan bağlamsal kuramlar, antropolojik çalışmaların halk bilimi olaylarına uygulanmasıyla başlar. Böylece halk bilimi ürünlerinin yorumlanmasının, anlam ve derinlik kazanmasının yolu açılır. Metnin yaratılma koşullarını inceleyen bu kuramlarla halk bilimi olaylarının neden-sonuç ilişkisi yorumlanarak inceleme alanı güncellenir (Oğuz, 2013b, s. 36). Bağlam merkezli halk bilimi kuramları metin merkezli halk bilimi kuramlarından farklı bir paradigmaya sahiptir. Bağlam merkezli halk bilimi kuramlarında halk, aralarında en az bir ortak faktör bulunan insan grubu (Dundes, 2006a, s. 16) şeklinde yeniden tanımlanır. Bu tanımlama eski paradigmanın cahil olarak görülüp kırsal alana hapsettiği halkı sosyokültürel, ekonomik, siyasal özelliklerine bakmadan toplumun bütün kesimlerini kapsayacak bir genişliğe kavuşturur. Yeni paradigmada folklor tamamlanmış, bitmiş bir ürün değildir. Folklor yaratıcı/icracı ile seyirciler arasında geleneksel bir yolla kurulan sanatsal/artistik bir iletişim biçimi, sosyal bir süreçtir. Folklorun sanatsal bir iletişim biçimi, sosyal süreç olarak görülmesi onu sadece geçmişin eski ve ölü metinleri/malzemeleri üzerinde çalışan bir bilim olmaktan kurtarır. Her icranın yeni bir yaratma olarak kabul edildiği paradigmada folklor “urform, varyant, versiyon” peşinden koşmayı bırakır. Yeni gelişmeler her an yeni folklor ürünlerinin yaratımını devam ettirir. Türlerin esnek ve dinamik yapılarının

farkına varılır, türler arasındaki geçişkenlik dikkate alınır. Yeni halk ve folklor tanımları folklor ürünlerini toplum içinde yaşayan anlamlı ve işlevsel yapılarıyla halkla beraber ele alınması anlayışını doğurur. Metin analizi yerini folklor olayının analizine bırakır (Çobanoğlu, URL-1). Bu tür analizde metne yönelik ölçütlerle beraber sözel doku, bağlam/icra ve işlev ön plana çıkar.

İşlevsel Halk Bilimi Kuramı bağlamsal kuramların ilki kabul edilmektedir. Bronislaw K. Malinowski'nin insanların temel ihtiyaçlarıyla kültürel kurumlar arasında kurduğu ilişki, kültürü değişik kurumların birbirleriyle olan ilişkileri içinde gören çalışmaları kuramın kavramsal çatısını oluşturur. Malinowski'nin izleyici kitlesi olmadan metnin anlamsız olacağına dair düşüncesi, “Şüphesiz metin önemlidir fakat bağlamsız metin ölüdür.” (Çobanoğlu, 2002, s. 235) ifadesi folklor ürünleri üzerinde onu icra eden ve dinleyenlerin etkisini ortaya koyması bakımından önemlidir. William R. Bascom'un 1954'te yayımlanan “Folklorun Dört İşlevi” (2010, s. 71-86) adlı makalesi folklorun sosyal, kültürel bağlamları ile işlevlerine değinerek halk biliminin işlevsel çözümlemesinin modelini sunar. Böylece İşlevsel Kuram salt metne dayalı paradigmalara dayanan kuramsal modelleri bırakıp metinle beraber onu anlatan ve dinleyen kişileri de içine alan, bunları sosyokültürel şartlar içerisinde değerlendiren bağlamsal kuramların kapısını aralar.

İşlevsel Halk Bilimi Kuramı'ndan sonra Milman Parry ile öğrencisi Albert B. Lord'un “Homer Meselesi” olarak bilinen, Homer'in Odessa ve İlyada destanlarının sözlü kültür ortamı ürünü olup olmadığının araştırılması sonucunda Sözlü Kompozisyon Teorisi ortaya çıkar. Teori, epik destanların icraları üzerine yoğunlaşmasına rağmen kütüphanelerde bulunan eski destan metinlerinden yararlanarak canlı icradan uzaklaşması, mekanik bir yapıya sahip olması bakımlarından eleştirilere uğrar (Çobanoğlu, 2002, s. 260-261). Sözlü Kompozisyon Teorisi halk bilimi araştırmalarında dikkatleri sürece/icraya yöneltir. Sözlü kültür ortamında irticalen meydana getirilen ürünlerin sabit bir metninin olmadığı, her metnin farklı etkenlerle icradan icraya değiştiği ortaya konulur. Buna göre sözlü gelenekte bütün metinler eşittir ve “sabit, orijinal/otantik” metin yoktur. Yazılı geleneğin klasik anlamdaki metin kavramı sözlü gelenekte anlamını yitirir, folklor ürünleri bir süreç olarak kabul edilir. Sözlü Kompozisyon Teorisi, Performans Teori'nin ortaya çıkmasının da temel kaynaklarından birini oluşturur.

Performans Teori halk bilimi kuramsal çalışmalarında olguculuktan tarihselciliğe geçişin/epistemolojik dönüşümün son aşamasını oluşturur. Teori folkloru geçmişin ölü malzemeleri üzerinde çalışan bir disiplin olmaktan kurtarır, iletişimsel bir sürecin ürününe çevirir. Performans terimi 1960'lı ve 70'li yıllarda antropoloji, sosyoloji ve tiyatrunun öncülüğünü yaptığı sosyal bilimlerde özellikle Amerika Birleşik Devletleri'ndeki çalışmalarla ortaya çıkar.

Halk bilimindeki performans kavramı da büyük oranda Dell Hymes, William H. Jansen, Milton Singer vd. araştırmacıların antropolojik ve kültürel çalışmalarının etkisiyle şekillenir. Ferdinand de Saussure, Noam Chomsky gibi dil bilimcilerin dilin kullanımı için düşündükleri icra/performans fikrini halk biliminin doğasına ve yapısına uygun olması dolayısıyla halk bilimi çalışmalarına uygulanmasıyla oluşur. Roman Jakobson sosyolengüistik “performan/icra” kavramını, halk bilimsel çalışmalara yönelik bir paradigma hâline getirir. Richard Schechner Performans Teori ile sosyal bilimlerin gündelik yaşamda bir araya gelmelerden çeşitli iletişim biçimlerine kadar neredeyse her türlü toplumsal seremonideki buluşmaları içerecek alanlarda kesiştiğini belirtir. Büyük tartışmaların yaşandığı performansın bir etkinliğin “uzamı, zamanı, tavrı” veya her üçü ile birlikte diğer etkinliklerden ayrılan nitelikleri olduğu düşüncesinde ortak bir kanı oluşur. Halk biliminde dikkat artık metinden metnin de içinde yer aldığı performatif içeriğe kayar. İndiana Üniversitesinden Richard M. Dorson’un yetiştirdiği, aralarında Alan Dundes, Dan Ben-Amos, Kenneth S. Goldstein, Roger Abrahams, Richard Bauman gibi birçok ünlü halk bilimcinin yer aldığı ve “Genç Türkler” (Young Turks) olarak adlandırılan öğrenciler, Performans Teori’nin temel paradigmasını şekillendirir (Çobanoğlu, 2002, s. 266-270; Carlson, 2013, s. 33-39).

Performans Teori folkloru anlatan ve dinleyenler arasında geleneksel bir yolla yapılan artistik bir iletişim biçimi olarak tanımlar. Folklor, içinde yer aldığı kültüre ve topluluğa bağlı olarak araştırılmaya başlanır. Dundes (2006b: s. 40-52) folklor ürünlerinin tahlilinde “sözel metin” (text), “doku” (texture) ve “bağlam”ın (context) içinde yer aldığı üç aşamalı bir yöntemi teklif eder. Bu tahlil yöntemi ile folklor çalışmalarında halkı da dikkate alan incelemelerin yolu açılır. Ben-Amos (2006, s. 28-33) folklor materyallerini bir yerden başka bir yere taşınan, farklı yorumlara açık kültürlerarası yaratmalar olarak tanımlar. Folklor yaratıcılık ve estetik kaygıyı içine alan, kültürel ve sosyal bir temele sahip, belli bir zamanda meydana gelen, artistik bir aksiyondur. Ortaya konulan yeni paradigma halk bilimini geçmişe ait olguları inceleyen disiplin olmaktan çıkarır, onu şehir veya köy ayırımı yapmadan içinde yaşanılan kültürü inceleyen bir alana dönüştürür. Folklor artık canlı bir icra, gerçekleşen bir süreç, sosyal bir olaydır. Dorson’un “...modern folklorcu bir toplumu, katılımcı-gözlemci-derleyici gibi uzatılmış süreçlere yerleştirerek tarihsel derinlik içerisinde çalışır.” (2011, s. 38) düşüncesi, Performans Teori’nin son halkasını oluşturduğu bağlam merkezli halk bilimi kuramlarının dayandığı tarihselci epistemolojiyi açık biçimde anlatır. Ülken’in “Tabiat ve insan olayları dışında tarihî olaylar yoktur, fakat bütün olayların zaman kadrosu içinde görülmelerini sağlayan tarihî vakaların akışı vardır.” (1983, s. 235-236) ifadesi, sürekli değişen zamanın her bir

nesnenin/olgunun incelenmesinde/yorumlanmasında kendine özgü niteliklerinin varlığını ve her nesnenin/olgunun biricikliğini anlatır. İnsanların duygularından bağımsız bir zaman ve mekân düşünülemez. Zamanın biyolojik, kozmik ve psikolojik gibi türleri vardır. Biyolojik ve kozmik zamanın nispeten objektifliğine karşın psikolojik zaman subjektiftir. Şimdi olduğu gibi geçmiş ile gelecek de psikolojik zamana göre yeniden inşa edilir (Ülken, 1983, s. 237). Bağlam merkezli kuramlar bir olgunun değerlendirilmesinde kendisine özgü niteliklerinin, insan unsurunun göz önünde bulundurulmasını vurgulamasıyla tarihselci epistemolojiye dayanır.

Bilimsel bilgi elde etmenin olgusal ve kuramsal olmak üzere iki aşamalı bir süreci vardır. Olgusal/fiziksel süreçte olgu ve nesnelere gözlem, deney ve ölçme gibi tekniklerle tasvir edilirken kuramsal/düşünsel süreçte olgusal süreçte elde edilen verilerin yapısı ve devinimleri belirlenmeye çalışılır. Kuramsal süreçte olguların dışına çıkılarak başka olgularla bağlantıları incelenir. Açıklama yapmak için gözlemin dışına çıkmak, diğer olgularla ilişkileri bilmek gereklidir (Çüçen, 2013, s. 113-118). Metin merkezli halk bilimi kuramları gözlem ve deneyle bilimsel bilgi elde etmenin ilk aşaması olan olgusal/fiziksel süreç üzerinde yoğunlaşırken; bağlam merkezli halk bilimi kuramlarında olguların başka olgularla ilişkisinin incelendiği kuramsal/düşünsel sürece geçilir.

Sahip olduğumuz bilgiler analitik ya da sentetik bilgilerdir. Analitik bilgi yüklemi yeni bilgi vermeyen, anlatılmak istenenin öznesinin tanımından çıkan bilgidir. Analitik bilginin özne ile nesnesi eş değerdir, yüklem öznedeki bilgiyi verir. Sentetik bilgi ise bize dış dünya ile ilgili yeni bilgi veren, öznesi ile nesnesi eş değer olmayan bilgidir. Sentetik bilgide yüklem, özne ile ilgili yeni bir bilgi verdiğinden bilgileri çoğalır (Çüçen, 2013, s. 47-48). Sentetik bilgiler, aposteriori bilgi özelliğine sahiptir. Aposteriori bilgiler kesin olmaktan ziyade olasılı bilgilerdir.

“Aposteriori bilgi, edimsel varlığın duyu deneyleriyle algılanmasıyla elde edildiği için de, tüm olası dünyalarda olabilecek aynı türden duyu deneylerini içermez. Çünkü aposteriori bilgi, belli koşul ve durumlarda belirli zaman ve mekân içinde elde edilmiştir. Bu nedenle evrenselliğinden söz etmek olanaklı değildir” (Çüçen, 2013, s. 45).

Bu özelliğiyle aposteriori bilgi insanın çevresindeki varlıklara, zamana ve mekâna bağlı olarak ortaya çıkan bilgidir. Tin bilimleri yapıtların dilini anlamaya çalışan yorumlarla anlaşılabilir. Dil kendi döneminin yaşam biçimini taşır. Her konu kendi tarihselliği içerisinde ele alınır. Tarihte tekrarın olmaması ortaya çıkan olayların birbirine benzememesini doğurur. Her olay kendine özgüdür, bir defalık meydana gelir. Bu durum doğa bilimlerinin genelleştirici bakışı yerine bireysel bakışı gerektirir. Bireysellikte tekrarlara dayalı ortaya çıkan yasalara varılamaz. Tarihselci yaklaşım kültürün bilgisini elde etmeye çalışır. Bütün insanlar için ortak bir kültür bilgisinin olmaması, her topluluğun kendisine özgü bir yaşam biçiminin varlığı evrensel bir

kültüre ulaşmayı olanaksız kılar. Tarihselci epistemolojide olguculukta olduğu gibi tekrar ve sürekliliğin bulunmaması gerçekliği anakronik değil, senkronik bakışla kavramayı gerektirir. “Bu demektir ki tarihsel-toplumsal objeyi sadece o dönemde, o çağda belirleyen ve sadece o dönem ve o çağ için geçerli olan kural, değer ve normlara göre anlama olanağı vardır” (Özlem, 2012, s. 111). Bununla birlikte insanın bugünün kültürel değerleriyle donatılmış olması, gerçeği geçmişin geçerli kurallarıyla anlamasının önünde duran en büyük engellerden biridir. Bu durumda geçmişin yazılı kaynakları geçmişi anlayıp yorumlamada önemli yardımcı malzemelerdir. Olgucu ve tarihselci yaklaşımlar gerçeği bütünüyle anlamada tek başlarına yeterli olmasalar da ikincisi gerçeğe daha yakındır. Bağlamsal kuramlar, özellikle Performans Teori, sentetik bilgiye sahiptir. Belli koşul ve durumlarda, belli zaman ve mekân içinde (bağlam/icra/performans) elde edilen, yorumlamaya açık aposteriori bilgisine sahiptir. Her icra yeni bir yaratımdır. Her icranın eşsizliği/benzersizliği, her metnin tekliği/biricikliği/kendine özgülüğü genel yasalara ulaşmayı engeller. Her bağlamların farklılığı evrensel kültür düşüncesini anlamsız kılar. Evrensel nitelikteki bilgilere ulaşma yerine kültür bilgisine ulaşılır.

Bilimsel kuramların oluşumu ve işlevi ile ilgili iki tür epistemolojik yaklaşım bulunmaktadır. a. Birikimsel bilimci yaklaşım b. Devrimci bilim anlayışı. Birikimsel bilimci yaklaşıma göre bilim, insan etkinliğinin sonucunda ortaya çıkan bitmiş bir üründür. Bu yaklaşım klasik bilim anlayışının özelliklerini taşır. Devrimci bilim anlayışı ise bilimi bir etkinlik süreci olarak tanımlar. Bilim bu sürecin incelenmesiyle anlaşılabilir. Süreçteki tüm ögeler incelenmelidir. Bilim statik değil, dinamik bir yapıya sahiptir (Çüçen, 2013, s. 133-136). Devrimci bilim anlayışı bilimdeki değişmez yapıları reddeder. Bilim, bilim insanlarının kavrayış ve yönelimlerine göre ortaya çıkar. Thomas Kuhn “Bilimsel Devrimlerin Yapısı” adlı eseriyle klasik bilim anlayışlarını eleştirir ve devrimci bilim anlayışının temellerini atar. Tarihselci bilim anlayışını ortaya koyan Kuhn bilimde “değişimin devrimsel olduğunu, bu nedenle de bilimin bir tür sosyal etkinlik olduğunu bilim tarihine giderek göstermeye çalışır” (Çüçen, 2013, s. 178). Kuhn’un bilimi sürekli değişen bir sosyal etkinliğin ürünü olarak görmesi sosyal ve beşerî bilimlerdeki kuramlar üzerinde yeniden düşünülmesini sağlar. Metin merkezli halk bilimi kuramlarının bilimi insan etkinliğinin sonucunda oluşan bitmiş bir ürün olarak görmeleri birikimsel bilimci yaklaşımı yansıtmaktadır. Buna karşın bilimin değişmez yasalarını reddeden, onu dinamik bir sosyal etkinlik süreci olarak kabul eden bağlamsal halk bilimi kuramları devrimci bilim anlayışını temsil etmektedir.

Bu açıklamalara göre bağlam merkezli halk bilimi kuramlarının folklor ürünlerini insandan/toplumdan ayrı görmemesi; sabit ve genel yasaların, nesnel gerçekliğin peşinde

koşmaması; evrensel kültür düşüncesinin anlamsızlığını görmesi; olguları doğal bağlamlarında incelemesi; görecelikten/seçicilikten kaçınmanın olanaksızlığına dikkat çekmesi; her olgunun özgünlüğünü/biricikliğini vurgulaması; determenist bir nedenselliği dışlaması, bilginin değiştirilebilir/eleştirilebilir olduğunun kabulü; folkloru geçmişin ölü malzemelerini çalışan bir alan olmaktan kurtarıp sanatsal/artistik bir iletişim biçimi, sosyal bir süreç olarak görmesi; folklorun sosyal, kültürel bağlamları ile işlevlerine değinmesi; senkronik bakış açısıyla elde edilen aposteriori özelliği taşıyan sentetik bilgilere sahip olması çağdaş bilim anlayışının tarihselci (historizm) epistemolojisinin temel paradigmasını yansıtır. Tarihselci epistemoloji, halk biliminin sosyal hayatın bir parçası olarak görülüp sosyokültürel, ekonomik, siyasal problemlerin çözümünü, bilgilerin “kültür mühendisliği” alanında kullanımını sağlayarak uygulamalı halk bilimi çalışmalarının da başlamasını sağlar.

Kuhn bir paradigmaya kavuşan bilim dallarının dogmatik bir yapıya sahip olduklarını, kendi bilim yapma yöntemleri ve kuramları dışında kalan bilgilere kapalı olduklarını ileri sürer (Kuhn’dan akt. Kuyaş, 2017, s. 16). Bu durum bilimlerin ilerlemesinin önündeki en büyük engellerden biridir. Halk bilimi kuramları ve modelleri üzerinde devam eden tartışmalar bu disiplindeki paradigmanın çeşitliliğine işaret etmekte, Kuhn’un tek paradigmalı disiplinlerdeki dogmatik yapıya kayma endişelerinin halk bilimi için geçerli olmadığını, bu genç bilim dalının gelişimini devam ettirdiğini göstermektedir. Dinamik paradigmalara/epistemolojilere sahip halk bilimi, içine kapanık bir bilim dalı olmaktan ziyade başka disiplinlerin verilerine açık, disiplinlerarası bir niteliğe sahiptir.

SONUÇ

Avrupa’da özellikle XIX. yüzyılda toplumsal ve kültürel alanda meydana gelen gelişmeler sosyal ve beşerî bilimlerin kurumsallaşma sürecini hızlandırmıştır. Sanayileşme, kentleşme olguları geleneksel bilgi ve kurumların yeniden sorgulanmasını, ortaya çıkan sorunlara çözümler üretebilecek yeni bilimsel yaklaşımların benimsenmesini sağlamıştır. Son iki yüzyılda sosyal ve beşerî bilimlerdeki gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan genç disiplinlerden biri olan halk bilimi ortaya çıkan epistemolojik yaklaşımlara göre şekillenmiştir. Halk bilimi ürünlerini inceleme yöntemlerini konu edinen kuram ve teorilerle sosyal ve beşerî bilimlerdeki epistemolojik yaklaşımlar arasında bir paralellik görülmektedir. XIX. yüzyıldan itibaren bilgi felsefesinde ortaya çıkan tartışmalarda iki büyük felsefi yaklaşım öne çıkmıştır. Halk bilimi de olguculuk ve tarihselcilik olarak adlandırılacak bu iki temel epistemolojik yaklaşım tarafından şekillendirilmiştir.

Halk bilimi kuramları XIX. yüzyıldan XX. yüzyılın ilk yarısına kadar olgucu epistemolojik yaklaşımı benimsemiş, ortaya çıkan sorunların çözülmesinde yeterli ve ikna edici cevapların/sonuçların elde edilememesi üzerine, XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tarihselci epistemolojik tutuma yönelmiştir. Halk bilimi kuramlarındaki bu yönelim sosyal ve beşerî bilimlerde yaşanan dönüşümlerin neticesinde yaşanmıştır. Halk biliminin metin ve bağlam merkezli kuramları farklı paradigmalara dayanan iki farklı epistemolojik yaklaşımın ürünüdür. Paradigmalarındaki farklılık halk kavramının tanımından folklor ürününü yorumlamaya kadar geniş alanda görülür. Metin merkezli halk bilimi kuramları ontolojisini olgucu (pozitivist) epistemoloji üzerine inşa etmiştir. Genel olarak sosyal ve beşerî bilimlerde özeldede halk biliminde XX. yüzyılın ortalarına kadar etkisini sürdüren olgucu yaklaşım yerini tarihselci yaklaşıma bırakmıştır. Doğanın bilimsel yöntemleriyle insan eylemlerinin anlaşılamayacağı düşüncesi bu epistemolojik değişimin temel dinamiğini oluşturmuştur. Bağlam merkezli kuramlar bir olgunun değerlendirilmesinde insan/toplum unsurunun göz önünde bulundurulmasını vurgulamasıyla tarihselci epistemolojiye dayanmaktadır. Halk bilimi kuram ve modellerinin çeşitliliği dinamik paradigmalara ve disiplinlerarası bir niteliğe sahip oluşunun sonucudur.

KAYNAKÇA

- Ballıkaya, C. (2015). Pozitivizm: tarihsel süreç içerisindeki gelişimi ve sosyolojik düşünceye etkileri. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 33, 87-106.
- Bascom, W. R. (2010). Folklorun dört işlevi. (çev. Ferya Çalış). *Halk biliminde kuramlar ve yaklaşımlar 2*. (yay. haz. M. Öcal Oğuz, Selcan Gürçayır). Geleneksel Yayınları, ss. 71-86.
- Bauman, Z. (2017). *Hermenötik ve sosyal bilimler -anlamaya dair yaklaşımlar-*. (çev. Hüseyin Oruç). Ayrıntı Yayınları.
- Ben-Amos, D. (2006). Şartlar ve çevre içinde folklorun bir tanımına doğru”. (çev. Metin Ekici). *Halk biliminde kuramlar ve yaklaşımlar 1*. (yay. haz. M. Öcal Oğuz vd.). Geleneksel Yayınları, ss. 27-39.
- Carlson, M. (2013). *Performans: eleştirel bir giriş*. (çev. Beliz Güçbilmez). Dost Kitabevi Yayınları.

- Çobanoğlu, Ö. (2002). *Halkbilimi kuramları ve araştırma yöntemleri tarihine giriş*. Akçağ Yayınları.
- Çüçen, A. K. (2013). *Bilim felsefesine giriş*. Sentez Yayıncılık.
- Dilthey, W. (1999). *Hermeneutik ve tin bilimleri*. (çev. Doğan Özlem). Paradigma Yayınları.
- Dorson, R. M. (2011). *Günümüz folklor kuramları*. (çev. Selcan Gürçayır, Yeliz Özay). Geleneksel Yayıncılık.
- Dundes, A. (2006a). Halk kimdir. (çev. Metin Ekici). *Halk biliminde kuramlar ve yaklaşımlar I*. (yay. haz. M. Öcal Oğuz vd.). Geleneksel Yayınları, ss. 11-26.
- Dundes, A. (2006b). Doku, metin ve konteks. (çev. Metin Ekici). *Halk biliminde kuramlar ve yaklaşımlar I*. (yay. haz. M. Öcal Oğuz vd.). Geleneksel Yayınları, ss. 40-52.
- Ekici, M. (2021). Kuramlar ve yöntemler. *Türk halk edebiyatı el kitabı*. (ed. M. Öcal Oğuz) Grafiker Yayınları, ss. 65-108.
- Goldmann, L. (1998). *İnsan bilimleri ve felsefe*. (çev. Afşar Timuçin, Füsün Aynuksa). Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Kuhn, T. S. (2017). *Bilimsel devrimlerin yapısı*. (çev. Nilüfer Kuyaş). Kırmızı Yayınları.
- Losee, J. (2012). *Bilim felsefesine tarihsel bir giriş*. (çev. Elif Derviş). Dost Kitabevi Yayınları.
- Oğuz, M. Ö. (2013a). Türk dünyası folklorunda yeni yöntem arayışları. *Türk dünyası halk biliminde yöntem sorunları*. Akçağ Yayınları, ss. 15-26.
- Oğuz, M. Ö. (2013b). Metin ve anlatım ortamı merkezli kuramların Türk halk bilimi çalışmalarına uygulanması üzerine bazı dikkatler. *Türk dünyası halk biliminde yöntem sorunları*. Akçağ Yayınları, ss. 33-41.
- Onart, A. (1973). Değişik yönleriyle yapısalcılık ve ‘yapı’ kavramı. *Türk dili ve edebiyatı dergisi (özel sayı: yapısalcılık)* 262/28, ss. 231-260.
- Özlem, D. (2008a). Bilgi ve bilimde olguculuk-tarihselcilik tartışması üzerine. *Kültür bilimleri ve kültür felsefesi*. Doğu Batı Yayınları, ss. 14-55.
- Özlem, D. (2008b). Tarihselci bilim felsefesi açısından bilim. *Kültür bilimleri ve kültür felsefesi*. Doğu Batı Yayınları, ss. 137-150.
- Özlem, D. (2012). *Bilim felsefesi*. Notos Kitap.
- Rothacker, E. (1990). *Tarihselcilik sorunu (tin bilimlerinde dogmatik düşünme formu ve tarihselcilik sorunu)*. (çev. Doğan Özlem). Ara Yayıncılık.
- Tunç, E. (2022). Halk biliminin epistemolojik tarihi ve yakın dönem Türk halk bilimi çalışmaları üzerine. *Millî Folklor* 133, ss. 13-28.
- URL-1: Çobanoğlu, Ö. (2020). “Bilim felsefesi bağlamında halkbilimi ve halkbilimsel bilginin teleolojik serüveni”. *Folklor/Edebiyat*, 24, ss. 24-30. <https://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/59.php> (Erişim Tarihi: 29.11.2023).
- Ülken, H. Z. (1983). *Bilim felsefesi*. Ülken Yayınları.

Yıldırım, C. (1991). *Bilim felsefesi*. Remzi Kitabevi.

Yücel, T. (2020). *Yapısalcılık*. Can Sanat Yayınları.